

м'яної, де його держав король з його попадею і двома дітьми. Поставлене було йому шатро на вежі, і він, порізавши шатро і звивши собі вузівку, спустився з дітьми долів. Потім сторожі його два були йому прихильні і допровадили його до землі Німецької, до царя німецького. Цар же, довідавшись, що він сестричич великому князеві Всеволодові суздальському, прийняв його з великою любов'ю і з великою честю. Суздальський до нього мужа свого і послав його до Казимира, в Ляхи, велячи йому добути йому Галич, як він того бажав. Бо [Володимир] прирік давати цареві по 2000 гривень срібла щороку. Казимир же, поставивши до нього свого мужа, Міклая, послав його до Галича.

Галицькі мужі стрінули його з великою радістю [як] свого князя і дідача, а королевича прогнали з землі своєї. На Спасів день сів Володимир на столі діда свого й отця свого. І послав до свого уя Всеволода до Суздаля, благаючи його: "Отче господине, утримай Галич пради мені, а я божий і твій з усім Галичем — в твоїй волі есмь завсіди!" Всеволод же суздальський обіслав всіх князів і короля в Ляхах, водив їх до хреста щодо свого сестричича, що вони Галича не шукатимуть під нім ніколи. І Володимир утвердився в Галичі, і ніхто з того часу не виступив проти нього».

Закінчення сеї повісті, як бачимо, виявляє руку «суздальської орієнтації» — автора чи редактора, се вже тяжче сказати.

З серії оповідань про інтригу Всеволода суздальського, на котрій замикається Київський літопис видубицької редакції, я наведу першу частину, яка розповідає про смерть Святослава, перехід київського стола до Рюрика і зв'язані з тим події (рр. 1194—5):

«Скликав Святослав свою братію: Ярослава, Ігоря і Всеволода — і почав з ними радитись, хотючи [йти] на рязанських князів, бо була у них суперечка за волості. І послали до Всеволода до Суздаля, просячи його [згоди] на похід на Рязань. Всеволод же їх волі не вволив і повернув Святослав з Карачева, з Юрієвого дня. Іхав літом на саях, бо кинулось йому шось на ногу, а Десною пішов насадами [човнами]. Прийшовши до Києва, поїхав Святослав до Вишгорода, в п'ятницю, поклонитися святим мученикам. Ввійшов до церкви, з слізьми цілував святий гріб, потім пішов до батьківського гробівця і хотів своїм звичаєм туди. Але що піп з ключем одійшов, Святослав, не діждавшися, поїхав, невдоволений в умі своїм, що не поклонився батьковому гробові. І так приїхав до Києва. В суботу поїхав до св. мучеників, до тої церкви, що у святого Кирила [батьківської фундації], свою останню службу приносив, в неділю ж, на празник [Бориса і Гліба], не міг [уже] поїхати з Нового Двора, а тут і празнував празник святих мучеників. Другого дня, в понеділок, прийшла йому вість від сватів, що йшли брати внуку Святославоу, Глібівну Єфимію, за царевича, і Святослав послав проти них мужів київських. Сили його все більше слабли і язик «отемнівав», і він, прокинувшись, сказав до княгині своєї: "Коли буде, — рече, — святих Маковеїв?" Вона ж відповіла: "В понеділок". Князь же рік: "О, не діжду я того!" Батько бо його Всеволод в день св. Маковеїв пішов к Богові. Княгиня, міркуючи, що якесь видіння бачив князь її, стала питати, але він не сказав їй, рече: "Я вірую в одного Бога". Велів себе постригти в черці і послав по свата Рюрика.

І преставився місяця юля [25] князь Святослав, мудрий, в заповідях божих ходивши, чистоту тілесну пильнувавши, чорноризький і ерейський чин любивши, нищих милувавши. І положили його у св. Киріяда, в його батьківським монастирі. Князь Рюрик поїхав до Києва, і вийшли йому назустріч з хрестами митрополит і ігумени всі, і Кияне всі від малого до великого, з радістю великою. Рюрик же, ввійшовши до св. Софії, поклонився святому Спасові і св. Богородиці і сів на столі діда свого і отця свого, з славою і честью великою. І зраділа вся Руська земля з княження Рюрикового: Кияне, християне і погані. Бо всіх він приймав до себе з любов'ю, і християн і поганих, і не одгонив нікого.

В літо 6703¹ післав Рюрик по брата свого Давида, до Смоленська, і казав йому: "Брате, zostались ми старші з усіх в Руській землі. Приїдь до мене до Києва: які будуть [справи до] думи про Руську землю і про братію нашу — Володимирове плем'я, то все порішимо, і [притім] самі здорові побачимось". І пішов Давид з Смоленська човнами з Смольнянами, і прийшов до Вишгорода в середу русальної неділі. І покликав його Рюрик на обід; Давид приїхав до брата Рюрика на обід, і були в любові великій і веселію многим. І, обдарувавши багатьма дарами, відправив його. Потім позвав його до себе на обід до Білгорода братанич його Ростислав Рюрикович. Давид приїздив до Білгорода, і тут були в веселію великим і любові многій, і Ростислав, обдарувавши дарами многими, відправив його.

Давид же [теж] позвав до себе на обід брата свого князя Рюрика і дітей його, і тут були в веселію і любові великій, і, обдарувавши брата свого Рюрика дарами многими, Давид відправив його. Потім позвав Давид на обід усі монастирі, і був з ними "весел" [підохочений], і роздавав сильну милостиню їм і нищим, і відправив їх. Потім покликав Давид усі Чорні Клобуки, і обдарував їх дарами многими і відправив їх. Кияне ж почали звати Давида на пир, подавали йому велику честь і многі дари. Давид же й собі запросив Киян на обід, і був з ними в веселію многим і в любові великій, і відправив їх.

А з братом своїм Рюриком постановив умови в усіх справах про Руську землю і свою братію, Володимирове плем'я, і пішов Давид до свого Смоленська.

Сподіваюсь, що ся чимала вибірка взірців, наведених мною, оправдує мою пропозицію трактувати ці історичні оповідання XII в. як окремий літературний рід, виділивши його з-під загальної категорії «літописання», яка так мало говорить нашій уяві вже через саму свою загальність. Вилучивши ці оповідання, писані з становища княжих та дружинних інтересів, з літописної мішанини — церковних та монастирських записок та різних релігійно-моралістичних додатків, котримі їх, подекуди цілком явно і очевидно, прибрала рука церковника-книжника, щоб перетворити ці лицарські повісті в душеспасенне книжне почитання, видушивши церковну мораль з сих коромол і бійок за «часть» і «честь», ми дістаємо цілком ясний ряд оповідань, зазначених літературною індивідуальністю їх авторів, і певну ка-

¹ Очевидно, тут знов-таки пропала первісна фраза (с. 458).

тегорію творчості, котра вспіла протягом століття виробити певну спільність стилю й ідеології.

Коли, напр., порівняти повість про Ізяслава, з її широким, свобідним, непримушеним стилем, багатими деталями, многословними промовами, з сим останнім оповіданням про смерть Святослава і гостину Давида в Києві, з її біднішим висловом, перевагою стереотипових фраз, повтореннями, наче взятими з якої-небудь «казки з повтореннями», ми ясно бачимо різниці в літературній манері авторів. Пошукавши в сім напрямі пильніше і детальніше, аналізуючи лексикку і фразеологію різних серій оповідань, правдоподібно, вдається представити досить докладно стиль і манеру різних авторів, далеко повніше і певніше, ніж се я зробив в сїм огляді, шкорше для прикладу, щоб дати захохоту студіям в сїм напрямі, а не доходячи до кінцевих результатів. Навіть при простім читанні впадають в око різниці вислову різних повістей, як я назвав сі серії, напр., в повісті про Ізяслава ми все стрічаємо технічний вираз: «исполчи полкы», а в повісті про Мстислава Ростиславича: «изряди полкы» і т. под.

Але поруч того, і ще виразніше, виступають певні спільності всіх сих оповідань, сї дружинно-лицарської літератури, які об'єднують її в одну яскраву цілість. Вони виступають як у фразеології, в певних «загальних місцях» — отих різних «вїхав до Києва і сів на столі діда і отця», стріло нового князя духовенство «з хрестами», зібрались князі «в любові й веселії» і под., — так і в провідних ідеях княжої та дружинної ідеології, лицарської моралі, з котрою досить слабо гармонізують побожні фрази з ходячого церковно-релігійного запасу. Ся спільність походить передусім, очевидно, з того стилю мови і вислову, який виробився в дружинних кругах, набрав своєї лицарської фразеології. Але, без сумніву, відбилися тут і літературні впливи.

Насамперед безперечні дуже сильні запозичення з дружинної поезії, які, напр., виступили перед нами з порівняння літописної повісті про похід на половців Мстислава Ізяславича з «Словом о полку Ігоревім» і з тих різних відблисків героїчного епосу (напр., пісень про Боняка), котрі вже були вище принотовані¹. Цілком певно, що коли б ми мали перед собою більше тих героїчних епопей, ми б бачили на кожнім кроці, як виведені в тих літописних оповіданнях особи рухаються і говорять по епічних взірцях і як самі сі оповідання сповідають словами і ситуаціями героїчного епосу.

¹ Т. II, с. 211—2, 213, 229.

Поруч того були впливи також і самої дружинної прози: старших повістей на творчість молодшу. Тільки ми при нашій стані матеріалу мусимо завсіди рахуватися з можливістю, що повторення в повістях молодших загальних місць з повістей старших можуть бути й безпосередніми відгомонами утертих фраз поетичних. Коли, напр., фразу «много пота утер» ми стрічаємо в фрагменті про Мстислава Вел., а потім в повісті про Мстислава Ростиславича, або «ломъ копѣйный и звукъ оружийный, отъ множества праха не знати ни конника на пѣщца» сеї повісті повторюється в повісті про Батиїв погром («ломъ копѣйни и щитомъ скѣпанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ») ¹, то тут така ремінісценція поетичного «загального місця» майже очевидна. Але те ж може бути і в багатьох інших, менше замітних випадках.

В кожному разі певна одність настрою і стилю об'єднує сю галузь нашої старої літератури і відмежовує її цілком виразно від літератури релігійно-моралістичної. Коли навіть полишити на рахунок авторів сих повістей деякі релігійно-моралістичні прикраси і навіть епізоди (в тім роді як передсмертна сповідь Ярослава галицького), котрі не мають таких виразних познач інтерполяції, як інші, зовсім безсумнівні додатки,— ми все-таки бачимо виразно, як механічно прилучаються вони до того, що властиво становило зміст і нерв оповідання. На вище поданім розборі оповідань про смерть Ігоря Ольговича (с. 15 дд.) можна було бачити яскраво, як різко розходилися ці дві літературні течії: релігійно-агіографічна та моралістична, з одного боку, дружинно-героїчна, або військово-лицарська — з другого. Так само показували се різні додатки, наведені вище, яка глибока різниця лежала між літературою церковно-релігійною і сею світською, тільки декорованою на церковну. Так, як герої, що виступають в сих повістях, не вважаючи на вічні фрази про покору божій волі, божий суд і посмертну заплату, з усею безпосередністю своїх, не зрушених рефлексіям вдач, з самозабуттям віддавались скороминущому моменту, зриваючи з нього «свою часть» і «свою честь» і не думаючи про згідність своїх вчинків з церковною мораллю,— так і автори сих повістей, будучи церковно вишколеними, але цілком світськими по вдачі й інтересам людьми, дуже мірну частину віддавали новому Богові, а всю увагу, весь інтерес, всі симпатії лишали тим справам, за котрі «покладали свої голови» їх герої.

Де знаходились вони, такі автори, речники княжих та дружинних інтересів? Чи таки в монастирях, фундованих

¹ Іпат., с. 218, 392, 522.

династіями, між колишніми мужами-боярами тих князів, що потім ішли на спокій до сих монастирів своїх патронів князів? Чи між монахами з професії, які старались тим прислужитись своїм патронам-добродіям, списуючи з їх слів, в їх освітленні, їх діла? Чи між ближчим оточенням сих князів і бояр, між двірськими попами, між клириками-секретарями, дяками і под.? Чи, нарешті, між самою дружиною бували настільки книжні й охочі до письменства люди, що вони списували діла, котрих учасниками й свідками були?

На се, на жаль, ми не знаходимо скільки-небудь виразних вказівок ні в самих повістях, ні поза ними. В старому київському літописі один з його редакторів (можливо таки сам ігумен Сильвестер), з нагоди смерті тисяцького Яна Вишатича, записав, що він чув від нього багато оповідань, «многа словеса», котрі й повписував до свого літописця («яже вписахъ в лѣтописецъ»). Се автентична вказівка на те, якими дорогами заходили до монастирських літописців оповідання, взяті з уст визначніших бояр і князів. Але вони могли списуватись і поза монастирями, тільки потім попадаючи в руки якогось літописця з професії, підпадали різним змінам і препаратіям, комбінуючися з різним матеріалом, як то ми бачили, власне, на Київському літописі XII в. Нижче в сій книзі в авторі волинської повісті про Володимира Васильковича ми побачимо, з усякою правдоподібністю, прибічного княжого писаря. Се кидає світло на всю сю літературну течію взагалі.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в. Київський літопис видубицької редакції заховав нам найбільшу і найкращу частину дружинної, лицарської літератури, яку маємо; але се, очевидно, тільки невелика частина. Розуміється, література ся не скінчилась там, де замкнув свій відпис незвісний нам видубицький книжник. Літописання в Києві продовжувалось в тих же напрямках, які зазначилися в XII в., і хоч від XIII століття не зосталось для нас такої місцевої збірки, яку маємо для XI і для XII в., але в компіляціях північних, а почасти і в галицько-волинському літописі маємо деякі останки повістєвої літератури, що служить безпосереднім продовженням писань XII в. Тільки як з XII віку ми сей київський матеріал в північних збірках — в Суздальському літописі мніха Лаврентія і в пізніших московських зводах — мали переважно тільки в витягах, конспективних переповідженнях, так і київські, взагалі українські повісті XIII в. маємо в них переважно в формі таких же конспектів і ними мусимо вдовольнитись, наскільки не маємо новіших записів.

Так історія української усобиці, роздмуханої Всеволодом суздальським, перервана в видубицькій редакції Київського літопису похвалою Рюрикові, продовжується в Суздальському літописі такими записками, вповні аналогічними з витягами з київських записок XII віку, котрі ми там читали під попередніми роками:

«Повстав Рюрик на Романа й привів до себе Половців до Києва, збираючись іти до Галича на Романа. Але Роман випередив його і, зібравши полки галицькі й володимирські, в'їхав до Руської землі. [Тоді] й Володимирічі [Рюрикові свояки], відступивши від Рюрика, поїхали до Романа, і Чорні Клобуки, зіоравшись всі, їхали до Романа, і з усіх городів руських люде їхали до Романа. І з усіма полками своїми Роман наборні пішов до Києва; княгне відчинили йому подільські ворота, в Коширевім Кінці, і він в'їхав на Подолля і послав на Гору до Рюрика і Ольговичів, Водив до хреста Рюрика і Ольговичів, і сам їм хрест цілував. Відправив Рюрика до Вручого, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова, а в Києві Роман посадив Інгваря Ярославича.

Тої ж зими ходив Роман князь на Половців, і взяв вежі половецькі, і привів полону багато, і душ християнських відполонив від них множество, і була радість велика в землі Руській. [Але] місяця генваря в 2 день, на пам'ять св. Сильвестра папи римського, взято Київ Рюриком і Ольговичами і всюю землею Половецькою. Бчинено велике зло в Руській землі, якого не було над Києвом від охрещення Руської землі. Були бо напасті і взяття, але не такі, як тепер се зло сталося. Не тільки одно Подолля взяли й попалили, але й Гору взяли, митрополю св. Софії пограбували і Десятинну Богородицю пограбували, всі монастирі. Ікони пообдирали, а інші забрали, і честні хрести, і святі сосуди, і книги, і одежі блаженних давніших князів, що повішали були на пам'ять по собі в святих церквах,— все то взято в полон. Черців і черниць порубали, попів також: старих, сліпих, хромих, слабих і хорих—всх поскили, а молодих черців і черниць, попів і попадей, Княн і доньок та синів їх—всх повели іноплеменники до себе в вежі. Взяла тоді дружина Ростислава Ярославича Мстислава Володимирича й повела до себе до Сновська.

Іри кінці ж року, феврала в 16 [день], приходив під Вручий Роман до Рюрика, відводячи його від Ольговичів і Половців. Цілував Рюрик * вел. кн. Всеволодові і синам його Константинові та його братам... В літо 6712 прислав Роман мужа свого до в. кн. Всеволода, просячи за Ольговичів, аби прийняв їх в мир і до хреста привів; в. кн. Всеволод послав мужа свого Михайла Борисовича, і він водив Ольговичів до хреста, а Ольговичі послали мужів своїх, і ті водили Всеволода до хреста, а Романа на Русі. І настав мир.

В літо 6713 ходили руські князі на Половців: Рюрик київський, Ярослав переяславський, в. кн. Всеволода син, Роман галицький Мстиславич і інші князі. Була тоді люта зима, і Половцям була велика тягота, наслана на кару од Бога. І взяли руські князі багато полону, і зайняли їх стада, і вернулись додому з великим полоном. І була радість велика всім християнам Руської землі, тільки диявол був сумний, що не хоче добра народові християнському. В Треполі з'їхались Рюрик і Роман, Ростислав приїхав, бувши у свого шурина в Переяславі, і тут були переговори про волості [відповідно тому], хто що послужив Руській землі [«терпель за Руською землею»]. І диявол учинив велике замішання. Роман ухопив Рюрика і відіслав до Києва і пострит в ченці, також жінку його і доньку його [свою жінку давнішу], котру був

відправив, а Ростислава, Рюрикового сина, і брата його Володимира — теж забрав а собою...»¹

Ясно бачимо тут скорочену, конспективну схему оповідання, що становить продовження оповідань Київського літопису з 1190-х років. Як тоді укладчик володимирської чи суздальської збірки, котрою покористувався суздальський мніх Лаврентій (була вона складена в Володимирі суздальським чи тільки орієнтувалась на Володимир, се не беруть рішати), переказував сі київські повісті, покорочуючи та стилізуючи на свій лад, так, очевидно, і далі се робиться з якимсь українським джерелом, котрого нині не маємо. В основі лежать київські записки, правдоподібно, того ж стилю, що оповідання про події по смерті Святослава, 1195—6 рр., зовсім можливо, що тої самої руки. Володимирський компілятор, з одного боку, покорочує їх, бо в своїй компіляції старається дати більше матеріалу про північні відносини, про володимирське князівство. З другого боку, він препарує український матеріал з становища володимирської ідеї: висуває роль Всеволода як старійшини сучасних князів, найвищої інстанції, без волі й санкції котрої нічого не діється, а все, що діється, діється во славу її. В наведених уривках я почасти викропкував, почасти зазначив звійдкою такі володимирські квітки, як правдоподібні сторонні додатки.

Такі запозичення з київських джерел в північних компіляціях ідуть, хоч не рівномірно, але досить все-таки в значній кількості до кінця першої чверті XIII в. Тут ми маємо київську повість, яка завдяки сенсаційності події, оціненій, щоправда, тільки пізніше, знайшла місце у всіх компіляціях в досить повній формі, а в деяких і зовсім без скорочень, а навпаки, з різними місцевими додатками. Се оповідання про перший прихід Татар до Європи і нещасливу битву з ними українських князів, зведену над Калкою в 1223 р. Вступна фраза, що се сталося «при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженья его в Киевѣ», не полишає сумніву, що воно було написане в Києві, бо Київ був в той час уже таким другорядним центром, що ніде, крім Київщини, нікому не прийшло б до голови означати подію роками київського княження². Притім цінне воно як власливо єдина дружинна повість, захована в мало зміненій

¹ Лавр., с. 396—9; Воскр. с. 107—8. Ампліфікації, котрих бракує в Воскр., виключаю в сім перекладі.

² Піднюшу се, бо в літературі автора вважають звичайно «галичаном або волянком», з огляду на подробиці про Данила. Пор. «Іст. України», II², с. 243.

формі, з початком і кінцем, так що може бути реставрована в своїй оригінальній формі. На жаль, така робота над нею досі не переведена, хоч як типова «воїнська повість» досить давно була оцінена істориками літератури. Те, що я подаю нижче, се тільки п р и б л и з н а реставрація — поки текст буде уставлений докладніше (звіздкою означаю правдоподібні пізніші додатки):

«По гріхам нашим прийшли язикн незнані, пр. Мстиславі Романовичі князі, в десяте літо княження його в Києві. Прийшла нечувана рать, безбожні Моавитяне, так звані Татари, про котрих ніхто не знає добре і ясно, хто вони і звідки прийшли, якого вони язика і котрого племені, і яка їх віра *. [Звуть їх Татарамн, а інші кажуть, що то Таурмени, другі що то Печеніги, а деякі кажуть, що се ті, про котрих оповідає Мефодій, єпископ патарський, що вони вийшли з пустині Етрівської, що лежить між сходом і північчю, загнав їх Гедеон, а по скінченні часі мають вони знов явитись і поплінити всю землю від сходу до Євфрату, а від Тігра до Понтійського моря, крім Ефіопії. Бог один знає їх, а ми се списали про них на пам'ять руських князів і біди, яка їм була від них (Татар)].

Прочули ми, що вони поплінили багато країв: Ясів, Обезів, Касогів — і прийшли на землю Половецьку. Половці стали [проти], але Юрій Кончаківич, що був найбільшим між Половцями, не міг стати проти лиця їх [Татар]. Коли він утік, Половці не змогли їм противитись. Побігли безбожні Половці аж до Дніпра ріки, а інших загнано до Дону, до Лукомор'я, і там вимерли, побивані гнівом Божим і пречистої його Матері * [Багато бо ті Половці вчинили лиха Руській землі, тому всемілостивий Бог хотів погубити безбожних синів Ізмаїлевих — Куманів, аби покарати за кров християнську. Так і сталося над безбожними — побідили їх Татари, і інших сім язиків].

Перейшли [Татари] всю землю Куманську і прийшли близько Русі, а Котян з іншими князями і останком Половецьк прибіг туди, що звється "вал Половецький". Данил Коб'якович і Юрій були вбиті, а інших Половців багато розбіглося по Руській землі. Котян сей був тесть Мстиславичу і прийшов з князями половецькими з поклоном до Галича, до зятя, князя Мстислава, і до всіх князів руських. Приніс багато дарів: коней, верблюдів, буйволів і дівчат, обдарував князів руських і так говорив: "Нашу землю зайняли сьогодні, а завтра прийдуть і заберуть вашу. Обороніть нас! Коли не pomoжете нам, то нині ми будемо посічені, а завтра ви будете посічені!"

І попросив Котян помочі у свого зятя, Мстислав же почав просити князів руських, братії своєї. Рече: "Коли ми, братіє, не поможемо сим, то сі піддадуться тим [Татарам], і більша сила їх буде". І так думавши [над сим] багато, згодились помогти Котянові, послухавши благань князів половецьких. Була нарада всіх князів в городі Києві, і прийняли таку гадку: "Лучче нам прийняти їх [Татар] на чужій землі, ніж на своїй!" І почали кожний ладити свою волость. Був тоді в Києві Мстислав, а Мстислав Козельський — в Чернігові, і Мстислав — в Галичу, то були старійшини в Руській землі, а молодші князі такі: князь Данило Романович, князь Михайло Всеволодич, князь Всеволод Мстиславич київський і багато інших князів¹. Тоді й князь великий половецький Бастий охрестивсь.

¹ Речення — при старших князях: «Юрія же князя великого суздальського не бы [вар.: нѣту] в том сѣвѣтъ» і при молодших: «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимерь младѣ» вважаю пізнішими додатками.

І, зібравши всю землю Руську проти Татар, прийшли над ріку Дніпро, на Заруб. Тоді Татари, довідавшися, що князі руські йдуть проти них, прислали послів до князів руських: "Зачуваємо, що йдете проти нас, послуховавши Половців, а ми вашої землі не займали, ні городів ваших, ні сіл, ані не прийшли на вас, але прийшли, Богом попущені, на своїх холопів [рабів] і конюхів, поганих Половців. Візьміть з нами мир, бо нам з вами війни нема. А як Половці до вас тікають, то ви їх бийте, а майно забирайте собі, бо ми чули, що вони і вам багато злого чинять, тому ж ми їх відси й б'ємо". Князі ж руські того не послухали і послів татарських побили, а самі пішли проти них. І, не дійшовши Олешя, стали на Дніпрі, коло острова Варяжського¹, і [тут] прислали Татари послів вдруге, кажучи: "Коли сьте послухали Половців, а наших послів побили і йдете проти нас, то йдіть! ми вас нічим не займаємо, і у всім тим нам Бог [суддя]!" І [князі] відправили їх послів.

І тут прийшла вся земля Половецька і всі князі їх, а з Києва князь Мстислав з усею силою, а з Галича князь Мстислав з усею силою, Володимир Рюрикович з Чернігівщини, і всі князі руські і всі князі чернігівські. З Смоленська прийшло на Заруб 400 мужів, і з інших країв. А вигонці галицькі приїхали човнами Дніпром: пішли в море, було їх човнів тисяча, ввійшли в Дніпро, піднялися через пороги і стали коло річки Хортиці на броді, на протоці. Був з ними Домаморич Юрій і Держикрай Володиславич. І прийшла вість у становища, що [Татари] прийшли подивитись на руські човни: почувши се, Данило Романович погонив, сівши на коня, і кінь, що були з ним, і багато інших князів з ним гонили, щоб побачити ворога. Але ті вже відійшли, Юрій же сказав, що були то стрільці. Інші говорили, що се прості люди, гірші від Половців, але Юрій таки говорив: "Се военний люд і добрі вояки!" Приїхавши, розказали Мстиславі; Юрій розповів все і молоді князі сказали: "Мстиславе, і другий Мстиславе! не стійте, ходім проти них!"²

Тоді князь Мстислав галицький перебрів Дніпро з тисячею людей на сторожів татарських і любив їх, а решта стала тікати з воеводою Гемябеком, і тут не було їм рятунку. Тоді закопали свого воеводу Гемябека в землю, хочачи його живим схоронити, і тут таки знайшли його, і Половці випросили його і вбили. Почувши се, князі руські пішли всі за Дніпро з множеством людей; перейшли ми³ Дніпро як по сухому, так що вода була покрита множеством людей, Галичане і Волинці — кожне з своїми князями, а Куряне, Трубочане і Путивльці — кожні з своїми князями. І так перейшли всі князі — Мстислав, і другий Мстислав, чернігівський, і інші князі — ріку Дніпро і пішли в поле Половецьке. І перестріли Татари руські полки, але стрільці руські побідили їх і гонили в поле далеко, рубаючи їх; забрали їх худобу і утекли з стадами, так що всі вояки збагатилися худобою.

Відти йшли вісім день до ріки Калки. Стріли їх сторожі татарські; билися з ними сторожі, і вбито Івана Дмитрієвича і ще двох з ним, Татари ж відїхали геть і на річці Калці стріли полки половецькі й руські. Князь Мстислав Мстиславович велів Данилові перейти ріку, й іншим полкам з ним, і сам перейшов за ними. Зайшли за ріку Калку

¹ Думаю, що се означення сюди належить, але попало не на своє місце, під перший прихід татарських послів.

² Сей епізод, мабуть, додатковий і в оригіналі стоїть не на місці, і через се там військо двічі переходить за Дніпро.

³ Так читається се неясне слово у всіх кодексах волинської збірки: «вся намъ по суху же... перешедшимъ». Поправляють на «ваномъ».

і вислали в сторожі Яруна з Половцями, а самі стали тут станом. Князь же Мстислав і сам потім борзо поїхав [наперед]. Побачивши татарські полки, велів скоро озброїтись. Князь же Мстислав [київський] і другий Мстислав [чернігівський] сиділи в стану і не знали: Мстислав [галицький] їм не сказав з зависті, бо була між ними велика "котора".

Полки зішлись на місці і вдарили в татарські полки¹. Татари побігли, і Данило побивав їх з своїм полком, і Олег курський також сильно бився, тоді й Ярун та інші половецькі князі виступили, хочаби битися, але Половці побігли й, біжучи, потоптали стани князів руських. Князі не встигли "ісполчитись" проти них [Татар], і замішалися всі руські полки. Була січа зла і люта, і за гріхи наші побіджені були полки руські.

І сталась перемога над усіма князями руськими, якої не було ще ніколи від початку Руської землі. Сам тільки великий князь Мстислав київський, побачивши сю біду, не рушився зовсім з місця: стояв він на горі над рікою Калкою, було тут місце камінисте, і тут зробили город з возів і билися з того города три дні. Інші Татари пішли за руськими князями, побиваючи їх, аж до Дніпра, а коло сього города zostалися два воеводи їх, Чегиркан і Тешукан, проти князя Мстислава, його зятя Андрія і Олександра Дубровницького: було тут двоє князів з Мстиславом. Були тут і Бродники старі, і воевода Плоскиня. І той проклятий ["окаянний"] цілував хрест князеві Мстиславові і обом князям, що їх не уб'ють, а пустять за викуп, і збрехав проклятий: зв'язавши, віддав їх Татарам. Город узяли, людей порубали, а князів узяли й задавили: положили їх під дошки, а самі зверху сіли обідати, і так ті князі скінчили життя.

І було убивство велике і безчисленне. В погоні до Дніпра вбито шість інших князів: Святослава канівського, Ізяслава Інгваровича, Святослава шумського, Мстислава чернігівського з сином. Юрія несвижського, а з інших усяких вояків [хіба] десятій прийшов.

Князь Мстислав Мстиславич [галицький] тоді напереді перебіг через Дніпро; прийшовши до човнів, велів їх палити, інші порубати або відіпхнути від берега — боявся за собою погоні татарської, і сам ледве втік до Галича. Молоді князі попрібігали з малим числом людей, а князь Володимир Рюрикович прибіг до Києва і сів на столі.

Сталась же ся біда в дні Татар місяця юня в 16 день... Сих же злих Татар-Таурмен не знаємо, звідки вони прийшли до нас і де поділися знов, тільки Бог знає.

Так приблизно виглядає ся повість, відкинувши те, що з більшою чи меншою правдоподібністю треба вважати пізнішими додатками. Як зазначено вище, ці додатки були трьох категорій: місцеві спомини, додавані в різних місцях при копіюванні, або вкладанню до місцевих літописних збірок; по-друге — інтерполяції книжників, особливо моралістичного характеру, і третє — пояснення, дані пізнішими відомостями про татар, коли сей їх прихід, що здавався сучасним таким загадковим, дістав своє роз'яснення і освітлення в дальшій розвою подій.

¹ Тут наступають подробиці про геройства Данила, дописані, очевидно, галицьким літописцем, тим, що включив сю повість в свій літопис.

Повість являється останнім київським історичним твором передтатарської доби, захованим скільки-небудь ціло. Калкський епізод мав фатальний вплив на життя східної України і спеціально її дружинної верстви. Він завдав новий тяжкий удар Києву, після погромів 1169 і 1203 р., і сильно підтяв київську дружину. Цвіт київського лицарства поліг з Мстиславом київським; один з варіантів повісті каже, що киян полягло в сім поході десять тисяч; цифра, мабуть, значно побільшена, але вона дає поняття про сумну пам'ять тодішніх утрат. В пізніших споминах Калкська битва стала місцем загибелі старого київського богатирства, що прославлялось київським героїчним епосом, там загинули київські «храбри», не лишивши по собі останку. Короткий зміст сеї легенди стрічається в формі глоси деяких північних компіляцій XV в., що там «Александръ Поповичъ убиенъ бысть съ инѣми 70 храбровъ»; в Тверськiм збірнику XVI в. вона розгортається в ширшу повість про Альошу Поповича — про сю традицію будемо говорити ще далі, при огляді її останків в усній поезії.